

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: **«Пам’ятники та пам’ятні знаки Голокосту в Галичині
1991-2021рр.»**

Виконала: студентка 2-го року навчання
спеціальності 032 «Історія та археологія»
освітньо-наукової програми «Юдаїка»

Пермігіна Катерина Олександрівна

Науковий керівник: Гірік С. І., кандидат історичних наук

Рецензент: Гавришко М. І., кандидат історичних наук

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2022 р.

Київ – 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	3	
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження		
1.1. Історіографічний огляд.....	8	
1.2. Джерельна база дослідження.....	17	
Розділ II. Голокост і еволюція політики пам'яті в Україні.....		19
Розділ III. Пам'ятники та пам'ятні знаки Голокосту в Галичині		30
Висновки.....		40
Список джерел та літератури.....		43
Додатки.....		50

Вступ

Важливу роль у формуванні історичної пам'яті відіграє виважена та змістовна державна історична політика. Генезис культури меморіалізації Голокосту, а також необхідність спорудження пам'ятників жертвам безпосередньо пов'язані з особливостями локальної історичної пам'яті. Пам'ятники піднімають складні питання про те, яку історію ми обираємо пам'ятати. Їхня мета, як правило, полягає в тому, щоб відзначити або виокремити певні аспекти історичної події. У випадку Голокосту створюються меморіали для вшанування опору євреїв нацистам, вшанування пам'яті жертв та нагадування глядачам про злочини фашизму тощо. Різноманітність переживань і подій під час Голокосту, наприклад, всіляко відображаються в монументах країн Західної Європи, в той час як на теренах колишнього СРСР арсенал виразності досить обмежений. Це обумовлено тим, що протягом другої половини XX століття суспільство сприймало Другу світову війну як один з аспектів переломної історичної події, на відміну від західних суспільств, де Голокост є однією з найголовніших складових пам'яті про Другу світову війну. Пам'ятники, пам'ятні знаки та меморіали, встановлені в Україні в радянський період на честь жертв масових вбивств, неминуче зазнали впливу радянської ідеології та історичної політики держави. У багатьох випадках вони приймають радянські форми монументалізму та семантичних значень і в пострадянський період, що підкреслює те, що на той час українське суспільство ще не випрацювало окремої традиції осмислення, проблематизації та включення Голокосту у власний історичний наратив. Проте, з часом зусилля починають зосереджуватися на їхній трансформації монументів. Це вказує нам на те, що в наративі історичної пам'яті відбуваються певні зміни, на що впливає і політична кон'юнктура.

Наукову новизну у цій роботі становить те, що на даний момент відсутня комплексна праця, в якій би висвічувались етапи спорудження пам'ятників Голокосту на території Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської

областей, саме це і зумовило актуальність написання даної роботи. Адже, у багатьох населених пунктах регіону були встановлені комемораційні знаки на честь загиблих євреїв. В рамках досліджуваної теми необхідно усталити, що ми розуміємо під терміном Голокост. У широкому розумінні він включає в себе винищення нацистами людей за етнічною та національною ознаками, сексуальною орієнтацією, під жертвами Голокосту в цьому дослідженні матиметься на увазі саме євреї.

Метою роботи є дослідження динаміки та особливостей комеморативного процесу встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків Голокосту на теренах Галичини в Україні починаючи з 1991 р. до сьогодні, а також проаналізувати державну політику щодо історичної пам'яті Голокосту на заході України у різні роки зазначеного часу.

Завдання:

- Дослідити історіографію та джерельну базу дослідження;
- Розглянути еволюцію політики пам'яті щодо Голокосту в Україні;
- Визначити історичні періоди меморіалізації та вшануванні пам'яті жертв Голокосту в незалежній Україні;
- Окреслити тенденції культури пам'яті (структуру пам'ятників та пам'ятних знаків) про жертв Голокосту та динаміку пам'яткобудівництва в Галичині;

Об'єктом дослідження є пам'ятники та пам'ятні знаки присвячені Голокосту. Поняття “пам'ятник”, “пам'ятний знак” та “меморіал” визначаються діючими нормативно-правовими актами. Відтак скористаємося наступними визначеннями:

- Пам'ятник – це мала архітектурна форма, яка є об'єктом монументального мистецтва, що увіковічнює події, людей тощо;
- Пам'ятний знак – мала архітектурна форма, що встановлюється у визначених місцях міського ландшафту, пов'язаних з історичними подіями, життям і діяльністю видатних осіб тощо;
- Меморіальна/пам'ятна дошка - різновид пам'ятного знаку, що встановлюється на нерухомих історико-культурних об'єктах чи

пам'ятних місцях, із текстом, що розкриває зв'язок історико-культурного об'єкта з історичними подіями чи визначними діями.

Предметом дослідження є політика історичної пам'яті щодо Голокосту та особливості спорудження пам'ятників та пам'ятних знаків що його меморалізують.

Хронологічні межі охоплюють 1991 – 2021р. Нижньою межею основного досліджуваного періоду є 1991 р., з набуття Україною незалежності та початком створення нової культури пам'яті про Голокост. Верхню межу дослідження визначено 2021 р. Тридцятирічний досвід є репрезентативним, так як виразно окреслюються певні тенденції комеморативних практик Голокосту на досліджуваних теренах.

Географічні межі визначено історичним регіоном Галичини в кордонах сучасної України, себто Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області, так як в більшості розглядаючи особливості політики історичної пам'яті, дослідники виокремлюють Галичину, як субрегіон в Західній Україні

Із **методів дослідження** джерел було використано історико-критичний, кількісний, якісний, компаративний та компіляційний методи дослідження. Історико-критичний метод використаний для аналізу наукових статей, присвячених досліджуваній темі. Історико-хронологічний метод використано для вивчення процесу встановлення пам'ятників, його аналізу в хронологічній послідовності, щоб виявити особливості спорудження пам'ятників та пам'ятників знаків на історичній території Галичини у зазначений період, що згодом допоможе у хронологічній послідовності проаналізувати спорудження пам'ятників. А також контент-аналіз пам'ятників та пам'ятних знаків, як метод інтерпретації дискурсів про минуле.

Історіографія. Літературу для аналізу питання можна розділити на три основні групи, це дослідження в царині студій пам'яті, дослідження з історії Голокосу в Україні та дослідження комеморативних практик Голокосту. Теоретичні підвалини дослідження колективних форм пам'яті заклали в своїх

працях такі західні вчені як М. Гальбвас, А. Ассман, Я. Ассман, П. Нора, Ф. Анкерсміт, Й. Йєрушалмі. Окрім зарубіжних, використовувались і напрацювання вітчизняних учених, таких як, В. Гриневич, Я. Грицак, А. Подольский, М. Гон, Г. Касьянов, А. Киридон. У цих роботах дослідники надали понятійно-термінологічний апарат для аналізу пам'яті та особливості її функціонування в суспільстві як засобу творення ідентичності та спільноти. Питаннями Голокосту в українській історіографії займаються О.Бартов, Я. Грицак, І.-П. Химка, А. Подольский та ін. Вони аналізують зміни пам'яті про Голокост та Другу світову війну в незалежній Україні та єврейській спільноті. Дослідженнями комеморативних практик Голокосту займаються Дж. Янг, Г. Маркузе та А. Зельцер. Дж. Янг займається всебічним аналізом форми та функції меморіалів Голокосту в Німеччині, Австрії, Польщі, Ізраїлі та США. А. Зельцер розглядає розвиток меморіальної культури, та пам'ятників зокрема, на тлі еволюції політики пам'яті Голокосту в СРСР. Українські дослідження пам'ятників Голокосту, на жаль, малочисельні. Досить побіжно цим займаються співробітники УЦВіГ А. Подольский та М. Тяглий та дослідниця Центру міської історії І. Склокіна.

Джерельну базу дослідження становили статті західноукраїнських ЗМІ та дослідницьких-інтернет порталів. Вагому частину становлять також самі пам'ятники і пам'ятні знаки. Також важливим джерелом дослідження став каталог О. Січової «Пам'ять про Голокост : Каталог пам'ятників жертвам геноциду на території України», де було задокументовано всі становлення пам'ятники та пам'ятні знаки Голокосту в Україні.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних літератури і джерел, та додатку з фотографіями і графіками. У першому розділі розглянуто колективну пам'ять про Голокост, як фактор формування національної ідентичності та пам'ятники як маркери цієї пам'яті, атрибути колективної пам'яті та особливості політики пам'яті щодо Голокосту в Україні. У другому розділі розглянуто особливості творення пам'яті про Голокост в Україні, та особливо в західних її регіонах, зі спробою розбити

на визначені історичні періоди та виокремити періоди меморіалізації. У третьому розділі досліджуються та порівнюються саме пам'ятники та пам'ятні знаки Голокосту, особливості їхнього зведення та використання візуальних символів, дискурс-аналіз написів та комеморативні заходи, що відбуваються довкола них. У додатках вміщено фото пам'ятників, які були використані в розділах.

Розділ I. Аналіз джерел та історіографії

1.1. Історіографічний огляд

Серед літератури, що використовується в даному дослідженні можна виокремити декілька історіографічних груп. Перша група це наукові розвідки з історії Голокосту, зокрема в Україні. Перші огляди виконані такими дослідниками як, Ц. Гітельман¹, І. Альтман². Вони були присвячені пам'яті про Голокост в різних сферах життя СРСР, так як це становить базу для розуміння процесів, що повпливали на розбудову політики пам'яті у вже незадазній Україні. ... є Ц. Гітельман, який усебічно досліджував питання самоідентифікації євреїв в Україні, її еволюцію в перші роки розвалу комуністичного строю та радянську політику замовчування Голокосту на користь створення зображення єдиного народу. Заглом же праці написані до 2000-х років переважно зарубіжними авторами і розглядають обмежену кількість аспектів Голокосту в Україні, роблячи акцент переважно на її радянському досвіді та його аналізі. В Україні у ці роки тільки з'являються перші неупереджені роботи, зокрема регіональні дослідження, пов'язані з локальними архівними джерелами.

З початком 2000-х років ситуація змінюється. В науковий обіг додається термін «Голокост від куль» введений після дослідження на теренах України отцем Патріком Дебуа. На підставі зібраних свідчень він дослідив особливості вбивства євреїв в Східній Європі, себто масові розстріли, на які раніше не звертали уваги західні науковці³.

¹ Gitelman Z. History, memory and politics : the Holocaust in the Soviet Union / Zvi Gitelman // Holocaust and Genocide Studies. - 1990. - Is. no. 1. - P. 23–37.

² Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941-1945 гг. / Илья Альтман. – Москва: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 544 с. – (Анатомия Холокоста)

³ Ковба Ж. Голокост очима французького священика/ Жанна Ковба // Історична Правда. – 2011. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/9/54245/>, (дата звернення: 30.03.2022).

Вагомою працею в ці роки стала книга автора важливих досліджень про нацистську Німеччину та Голокост О. Бартова «Стерті»⁴. Він аналізує причини чому сучасна Західна Україна не може зберегти «сліди» свого єврейського минулого. Витоки цього він знаходить у наслідках спадщини радянської політики пам'яті які є специфічними для досліджуваного регіону. Так і після отримання Україною незалежності, її західні регіони перетворюються на головне місце відродження та реконструкції одновимірної-героїчної пам'яті про українські націоналістичні рухи у Другій світовій війні, нівелюючи пам'ять про своє єврейське минуле. Також він вказує на три основні проблеми. Це провал збереження єврейської спадщини, фальсифікація міфів про війну та зміщення акценту віктимізації з євреїв на етнічних українців. Ця книга зводувала резонанс серед українських дослідників. Так розгорнулась дискусія на сторінках часопису «Критика», а трохи згодом у 2009 р. і в виданнях «Україна Модерна» та «І», де автори критикували Бартова за нерозуміння українського контексту. Цього ж року виходить і стаття А. Подольського, де науковець, проаналізувавши праці українських і зарубіжних дослідників, наголошує на тезі про надміру глорифікацію національно-визвольного руху на шкоду пам'яті про трагічні події євреїв часів Другої світової війни, особливо в західних регіонах країни.⁵

Пізніше виходять статті канадського історика українського походження І. П. Химки. Він вказує на основні проблеми української історіографії, такі як відмова від переосмислення діаспорного наративу, де Голодомор порівнюється з Голокостом⁶, а також критикує дискурс глорифікації національно-визвольних рухів західно-українськими дослідниками, що активізувався як реакція на публікацію спогадів Є. Наконєчного. Свій досвід він узагальнює розглядаючи зміни, які відбулися в Україні в посткомуністичний період щодо уявлень про

⁴ Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Переклад з англійської Сергія Коломійця. — К. : Український центр вивчення історії Голокосту; «Зовнішторгвидав України», 2010. — 300 с.

⁵ Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів/ А. Подольський // Голокост і сучасність. — 2009 — № 1(5). — С. 52.

⁶ Himka J-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J-P. Himka // Spaces of Identity. — V. 5. — № 1. — April 2005. — P. 11.

Голокст, нова політична динаміка, яка вплинула на публічний дискурс стосовно різних проблем Другої світової війни, зокрема й переслідування євреїв, а також події, що вплинули на комеморативні практики та освітні ініціативи що стосуються жертв Голокосту⁷.

Друга група літератури відноситься до досліджень в царині студій пам'яті. Теоретичні підвалини для дослідження різних форм пам'яті детально розробляють такі вчені як М. Гальбвакс, А. Ассман, Я. Ассман, П. Нора, Ф. Анкерсміт, Й. Йєрушалмі, М. Гірш. Праці цих дослідників безперечно становлять базис студій пам'яті.

Французький історик П. Нора вважається одним із провідних діячів в наукових дослідженнях проблем пам'яті та їх значення в сучасному європейському суспільстві. Нашу епоху він називає «меморіальною», так як хід історії пришвидшується і руйнує єдність історичного часу. Це відбувається окрім того і через те, що відбувається «демократизація» історії і ідеологічна деколонізація пам'яті, через повернення до традиційної пам'яті суспільств, які довгий час знаходились під авторитарними режимами⁸. Відколи пам'ять руйнується виникає запит на відновлення її тяглості, відповідно і на створення місць пам'яті. Місця пам'яті, а це можуть бути монументи, пам'ятники, комеморативні практики, тексти, архіви, тощо, на думку П. Нора існують лише через те що пам'ять окремих соціальних груп з часом перестає «працювати» так як належить. А головна функція місць пам'яті - це збереження пам'яті груп людей. Таким чином, зберігаючи минуле, вони підтримують існування цієї спільноти і слугують важливим символічним простором для неї⁹. Також необхідно звернутись і до класиків в царині досліджень соціології пам'яті - М. Гальбвакса. Ядром його наукових праць стають концепти колективної та

⁷ Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine [Text] / J.-P. Himka // Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe / J.-P. Himka, J. Michlic (ed.). – University of Nebraska Press, 2013. – P. 626 – 661

⁸ Нора П. Всемирное торжество памяти /П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2. – Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html>, (дата звернення: 30.01.2022).

⁹ Нора П. Проблематика мест памяти/ П. Нора // Францияпамять / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во СПбУ, 1999. – С. 40.

історичної пам'яті. Колективна пам'ять є живими спогадами про минуле, що спільні для кількох членів з різних поколінь однієї соціальної групи. Такі групи з часом випрацьовують певні уявлення, символи або практики через які б вони стверджували свою ідентичність. Вони можуть впроваджуватись і через колективне забуття, особливо по відношенню до травмуючих подій. Історична ж навпаки уніфікована, об'єктивна та мертва і не пов'язана безпосередньо з подіями, що їх пережили люди¹⁰. Його інтелектуальний спадок отримує розвиток в працях таких видатних вчених як А. Ассман та Я. Ассман.

Я. Ассман продовжує свої роздуми щодо колективної пам'яті. Він ділить її на комунікативну та культурну. Комунікативна являє собою живі спогади безпосередніх учасників подій і є обмеженою в часі, після чого вона переходить в ранг культурної. Такий тип пам'яті вимагає інституціоналізації та постійному відтворюванні в комеморативних практиках¹¹.

Також важливою стала і фундаментальна теоретична праця німецької дослідниці А. Ассман «Довга тінь минулого: меморіальна культура та історична політика» присвячена аналізу феномену соціальної пам'яті в Німеччині кінця 1960-х років. Її дослідження актуальне і для української дійсності, так як піднімаються питання конкуренції пам'ятей, відхід покоління свідків і, відповідно, живої пам'яті-досвіду та формування медіальної пам'яті про Голокост, що стає природною складовою сучасної культурної середи¹². Говорячи про збереження пам'яті, необхідно згадати і про концепт постпам'яті сформульований М. Хірш як спроба пояснити механізм передачі пам'яті від покоління до покоління. Досліджуючи життя дітей, чиї батьки пережили Голокост, вона описує постпам'ять як спогади батьків про травматичний досвід,

¹⁰ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс. // Неприкосновенный запас. – 2005. – С. 8–27.

¹¹ Ассман Я. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 52-53.

¹² Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

що мають настільки сильне емоційне забарвлення, що вкорінюються в дітях як їх власний¹³.

Й. Йерушалмі та Ф. Анкерсміт сперечаються про те, як саме Голокост вплинув на творення єврейської історичної ідентичності. Розглядаючи єврейську колективну пам'ять, Й. Йерушалмі розвиває ідею, про те, що вся єврейська історіографія розгортається довкола релігійної традиції та культури, саме тому Голокост може бути осмислений тільки через призму словесної міфотворчості, "ее образ высекается в современной еврейской памяти не зубилом историка, сколько резцом романиста"¹⁴. Ф. Анкерсміт в свою чергу відзначає шкідливість такої вербалізації травматичного досвіду, адже тільки безпосередній контакт з історією, тобто висловлюванням свідка, «не дозволяє нам сховатися за морально нейтральним екраном історичного об'єктивізму» і тільки травма реальності скасовує всі складнощі репрезентації. Розмишляючи ж про комеморативні практики, він зазначає, що комеморація уособлює собою форму минулого, тоді як свідчення є його змістом. На відміну від свідчень, комеморація не ретравматизує, а знешкоджує болюче минуле. І через деконтекстуалізацію скоріше сприяє виключенню окремих груп з загального національного наративу. Це твердження буде справедливим і для пам'ятників, які так само є місцями пам'яті¹⁵.

Окрім зарубіжних, використовувались і напрацювання вітчизняних учених, таких як А. Киридон, Г. Касьянов, Я. Грицак, А. Подольский, М. Гон., Так, наприклад, Г. Касьянов та А. Киридон досліджуючи студії пам'яті в Україні артикують процес їхнього становлення як самостійної дисципліни. Коли на Заході відбувається так званий «memory-turn», в Україні тільки зароджується зацікавленість проблемами пам'яті. Після набуття незалежності виникає гостра потреба осмислення власної історії задля конструювання власної історичної

¹³ Hirsch 2008 – Hirsch M. The Generation of Postmemory // Poetics Today. Vol. 29. No. 1. Spring, 2008. P. 103.

¹⁴ Йерушалмі Й. Х. Захор: еврейская история и еврейская память. – Герашим, 2004. – С. 106-107.

¹⁵ Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого / Стаття. Пер з англ. Ірини Ребрової та Володимира Склокіна // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – № 4 (15). – С. 257-268

пам'яті. Г. Касьянов формулює загальні визначення основних термінів необхідних для подальшого дослідження. Історична пам'ять є формою колективної пам'яті. Вона є як результатом конструювання так і засобом побудови ідентичності і базується на уніфікованих для цієї спільноти практиках, в тому числі і комеморативних. Історична політика провадиться в інтересах будь-яких соціальних, політичних чи релігійних груп з метою формування уявлень про минуле та контролю історіографії в утилітарних цілях, наприклад задля легітимації певного режиму або ідеологічного контролю суспільних груп. Політика пам'яті натомість має більш вузький вектор і націлена тільки на формування колективної/історичної пам'яті¹⁶.

Політика пам'яті впливає на формування історичної пам'яті. Конструювання ж політики пам'яті відбувається за рахунок кількох факторів: зовнішньополітичні пріоритети держави, легітимізація внутрішнього політичного устрою та структура засобів масової інформації. А. Киридон стверджує, що в незалежній Україні виокремилося кілька етапів, що обумовлюються перш за все риторикою, створюваною президентом. Саме влада регулює пам'яттєві смисли, комеморативні практики, їхні репрезентативну та символічну складову¹⁷.

Львівський дослідник Я. Грицак зазначає відсталість українського пам'яттєвого дискурсу від західного та нарікає на надмір таких дискусій в публічному просторі. Так само як і А. Киридон, він стверджує, що «минуле нашої країни – стає об'єктом запеклої боротьби» і за кожним новим витком історичної політики стоять прагматичні розрахунки влади. Окрім того, Я. Грицак досліджує, як змінюється політика пам'яті в незалежній Україні та питання пам'яті/забуття Голокосту в ній. Виводячи формулу історичної пам'яті,

¹⁶ Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. - 2016. - № 2. - С. 134-135. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8, (дата звернення: 23.02.2022).

¹⁷ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) / А. Киридон // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: : Історія, міжнародні відносини. - 2015. - Вип. 15. - С. 244-250. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_24, (дата звернення: 23.02.2022).

він зупиняється на трьох «А», себто амнезії, активації і амбівалентності в залежності від правлячої верхівки¹⁸.

М. Гон, порівнюючи політику пам'яті Голокосту в Україні з Польщею, приходять до висновку, що держава фактично не фінансує дослідження в цій царині. Не дивлячись на те, що в Україні існують комеморативні практики різного типу, як то дні вшанування пам'яті жертв, зведення пам'ятників, або поодинокі топонімічне маркування, на контрасті з Польщею це виглядає дещо обмежено. Українська політика пам'яті фокусується перш за все на титульній нації приймаючи націоналістичну модель історичної пам'яті. Відповідно Український інститут національної пам'яті фокусується на інших подіях, як-то Голодомор, замовчуючи про трагедію євреїв¹⁹. На прикладі дослідження м. Рівного, що маркування міського простору пам'ятниками про єврейське минуле, одночасно з комеморативними заходами глорифікації УПА, не означає готовності місцевої влади пропрацювання контрверсійних історичних питань²⁰.

Одним з важливих аспектів рецепції Голокосту є комеморація жертв масових вбивств. Тому третя група джерел присвячена науковим розвідкам комеморативних практик в Голокосту, зокрема дослідженню пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіалам. Ідейним натхненням для цього дослідження послугувала монографія А. Зельцера «Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union»²¹. Ця книга присвячена зв'язку між етнічною самосвідомістю та меморіальною активністю радянських євреїв, і показує, як пам'ять про Голокост стала важливим елементом ідентичності радянських

¹⁸ Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті <https://zaxid.net/news/> Ярослав Грицак // Zaxid.net. – 212. – Режим доступу: https://zaxid.net/novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati_n1117515, (дата звернення: 30.03.2022).

¹⁹ Гон М. М. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв голокосту: особливості реалізації / М. М. Гон, Н. С. Івчик // *Intermarum: історія, політика, культура*. - 2014. - № 1. - С. 20. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2014_1_4, (дата звернення: 29.03.2022).

²⁰ Гон М. Інструменталізація пам'яті: Інший як "виклик" (на прикладі м. Рівне) / М. Гон, Н. Івчик // *IDEOLOGY AND POLITICS JOURNAL*. – 2020. – №2. – С. 245–246.

²¹ Zeltser A. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union* / Arkadi Zeltser. – Jerusalem: Yad Vashem, 2018. – 386 с.

євреїв і як у післявоєнний період вона перетворилася з комунікативної на культурну. На численних прикладах автор переконливо доводить, що навіть незважаючи на радянський антисемітизм, можливість зводити пам'ятники жертвам Голокосту існувала. Що важливо, книга задає параметри нового дослідницького поля, допомагаючи побачити теми, що потребують додаткової розробки, та підказуючи нові дослідні питання і продемонструвати всю складність ставлення радянської влади до пам'яті про Голокост.

Про розвиток пам'ятників та меморіалів Голокосту як жанру комомеративного мистецтва пише Г. Маркузе. Досліджуючи зародження нової меморіальної традиції, він виводить риси, що робить пам'ятники та меморіали Голокосту новим і особливим жанром комомеративного мистецтва: вони набувають багатозначності завдяки новому набору символів, форм та матеріалів, і адресуються до транснаціональної аудиторії²².

Основний масив праці по дослідженню пам'ятників жертвам Голокосту на теренах Європи та Північної Америки виконав Дж. Янг. Науковці намагалися каталогізувати меморіали Голокосту з кінця 1960-х років, обмежившись типологією та формальною інтерпретацією. Монографія Янга присвячена пошуку та аналізу десятків пам'ятників і меморіалів з ціллю виявлення загальних принципів реперезнтації та мови виразності меморіального мистецтва у Німеччині, Польщі, Ізраїлі та Сполучених Штатах. Його головна ідея полягає в тому, що процес запам'ятовування є «двухстороннім», тобто залежним як від суб'єктів, які пам'ятають, так і від об'єктів, які запам'ятовуються і вказує нам на те, на скільки важливими були агенти, що стояли за створенням меморіалів Голокосту, та їхня цільова аудиторія для форм, якої зрештою набули ці проекти. Це може здатися очевидним під час роздумів, але не так самі події сформували пам'ятники, скільки наміри тих, хто їх встановлював. Пам'ятник з'являється тоді, коли з'являється агенти та глядачі, зацікавлені у передачі своєї пам'яті []. Своєю статтею «Memory and

²² Marcuse H. Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre / Harold Marcuse. // The American Historical Review. – 2010. – №115. – С. 54.

Counter-Memory The End of the Monument in Germany»²³ він наголошує на тому, що сучасна держава потребує відмови від традиційної форми пам'ятника, бо з кінця XX-го століття традиційний пам'ятник стає носієм суперечливих конотацій та місцем культурного конфлікту суспільства, а не об'єктом втілення національних цінностей та ідеалів.

Вагому дослідницьку роботу в цій царині в Україні проводять співробітники Українського центру вивчення Голокосту А. Подольский. Дослідник торкається проблеми вшанування пам'яті, що є багатовимірною і знаходиться в різних площинах, як то історичні дослідження, комеморативні практики та суспільно-політичне життя. Одним з основних видів збереження пам'яті є меморалізація та благоустрій місць масових вбивств та поховань. Для розуміння місць пам'яті в сучасній Україні необхідно розуміти історичне тло, а саме радянський тоталітарний спадок. Науковець виокремлює декілька періодів. Перший період – 1945–1948 рр. коли постають перші пам'ятники та пам'ятні знаки євреям-жертвам Голокосту. Вони встановлювались «по гарячих слідах» на місцях масових розстрілів людей з ініціативи переважно місцевих громад та сімей, що пережили окупацію та саму Катастрофу. Написи на таких пам'ятниках створювались типовою мовою комуністичного режиму, проте на відміну від написів пізніших періодів в них все ще згадується, що жертвами були саме євреї. Протягом 1950-х і початку 1960-х років можна вважати «затишшям», так як з'являються лише поодинокі пам'ятники. В меморіальних написах повсюдно з'являється присвята „жертвам фашизму», що нівелює національний вимір трагедії. В останній період 1965–1991 рр. також з'являються поодинокі пам'ятники на місцях масових вбивств євреїв, які використовували кліше радянської ідеології «мирні радянські громадяни». В країні де існував культ невідомого солдата-визволителя не було місця для пам'яті цивільних жертв Голокосту. Для незалежної України характерним є те,

²³ Young J. Memory and Counter-Memory. The End of Monument in Germany / James E. Young // Harvard Design Magazine. —1999. — Режим доступу: <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/memory-and-counter-memory>, (дата звернення: 23.02.2022).

що більшість пам'ятників створюється саме зі ініціативи місцевих єврейських громад або нащадків та родичів тих, хто пережив Голокост, місцева ж влада доволі рідко долучається до процесу. Відсутність наукової розвідки призвела до фактичних помилок у написах на таких пам'ятниках, наприклад неправильно вказана кількість жертв, граматичні помилки. Окрім цього вони не мають потрібного юридичного оформлення²⁴.

1.2. Аналіз джерел

Відправним пунктом для практичного дослідження став науковий посібник О. Січової «Пам'ять про Голокост: Каталог пам'ятників жертвам геноциду на території України»²⁵. Авторка подає опис всіх встановлених пам'ятників та пам'ятних знаків за весь час на території всіх областей України впорядкований за роком встановлення. Проте каталог потребує перевірки та допрацювання: деякі дати і дані неточні, інформація погано систематизована.

Найбільший масив джерел становлять засоби масової інформації, що висвітлювали різні етапи комеморативних заходів. Серед них періодична преса, інтернет-видання, інформаційні, туристичні та дослідницькі інтернет-портали.

Інтернет-видання: «День», «Високий Замок», «УНІАН», «Гал-Інфо», «Радіо Свобода», «Збруч», «Прикордоння», «Закарпаття онлайн», «Буське радіо», «Глузд», «Терен», «Майдан», «Vox populi» «Jerusalem Post»; туристичні портали, інформаційно-довідкові сайти і мультимедійні онлайн-платформи: «Krystynopol.Info», «Все о туризме», «КосівАрт», «Ягелонія», «Історична спадщина Бродів», «Локальна Історія»; а також блог «Vanished World». Дослідницькі портали: «Rohatyn Jewish Heritage», «ESJF (European Jewish Cemeteries Initiative)», «JewishGen KehilaLinks», «Shtetl Routes», «Yahad – In Unum», «Protecting Memory», «Мой штетл».

²⁴ Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів/ А. Подольський // Голокост і сучасність. – 2009 – № 1(5). – С. 47 – 59.

²⁵ О. Січова. Пам'ять про Голокост [Текст] : Каталог пам'ятників жертвам геноциду на території України / авт.-упоряд. О. Січова. – Київ : Мемор. центр Голокосту «Бабин Яр», 2019. – 253 с.

Основним масивом джерел стали і самі меморіальні об'єкти присвячені Голокосту: пам'ятники та пам'ятні знаки в містах та селах Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областях встановлені в період 1991-2021 рр..

Також були використані інтерв'ю та запис дискусії щодо встановлених пам'ятників та пам'ятних знаків.

Розділ II. Голокост і еволюція політики пам'яті в Україні

У середині 1941 року на території нинішньої незалежної України проживало близько 2,7 мільйона євреїв. У кількісному відношенні вони були найбільшою єврейською діаспорою в Європі. З 1941 по 1945 рр. понад 1,5 мільйона з них загинули від рук нацистів та їхніх спільників. Переважна більшість мешкала на західних, колишніх польських, територіях, де вони становили близько 10% населення. У великих містах, наприклад у Львові, євреї становили більше третини населення. Загальний рівень смертності серед євреїв був близько 60% відсотків, проте існує велика диспропорція між різними регіонами країни. Так в Західній Україні було знищено майже 90% єврейського населення, в той час як на Сході понад 90% євреїв пережили війну. Більшість з них були розстріляні айнзацгрупами і поховані в ярах та братських могилах. Депортації до таборів смерті відбувались лише з Галичини, яка з 1941 р. входила до складу Генерал-губернаторства для окупованих польських земель. Хоча головними винуватцями Голокосту були нацисти, певний відсоток місцевих жителів підтримував окупаційний режим. Існували деякі націоналістичні організації, такі як Організація Українських Націоналістів (ОУН), які в певний час допомагали нацистам у здійсненні їхньої окупаційної політики. Така співпраця на окупованих територіях могла набувати різноманітних форм. Це включало погроми, крадіжки та привласнення єврейського майна, схвалення і виправдання політики Німеччини проти євреїв, відмову допомагати єврейським сусідам, доноси та розголошення німецькій владі інформації про переховування євреїв, участь у бойових операціях, а також охорона гетто та концтаборів і залучення місцевих поліцейських до масових розстрілів²⁶.

²⁶ Baranova O. Conceptualizations of the Holocaust in Soviet and Post-Soviet Ukraine and Belarus: Public Debates and Historiography /Olga Baranova // East European Politics and Societies. - 2020. - Is. no. 1. - P. 242-243.

Як і на інших територіях, Голокост в Західній Україні розгортався в чотири етапи. Першим етапом можна вважати серію з щонайменше 140 погромів 1941 року, за участю Української міліції та групами місцевих мирних жителів. У результаті яких було вбито від тринадцяти до тридцяти п'яти тисяч євреїв. Другий етап ознаменувався початком масових розстрілів айнзацгрупами. Айнзацгрупи підтримували місцеві бойовики ОУН, які в серпні того ж 1941 р. були перетворені в українську поліцію. У Східній Галичині було розстріляно приблизно 50 000 євреїв. Українська допоміжна поліція разом з деякими німецькими підрозділами відіграла основну роль і на наступному етапі, коли було вбито більшість євреїв, які жили на територіях Галичини. З приблизно 570 000 людей, незадовго до вторгнення в Радянський Союз, понад 200 000 були перевезені до табору смерті Белжець, близько 150 000 було розстріляно в околицях гетто або в навколишніх лісах, і приблизно 80 000 загинуло в гетто або в робочих таборах. Під час останньої фази Голокосту євреїв переслідували та вбивали німці, українська поліція, місцеві жителі. Близько 57 000 євреїв Східної Галичини боролись за своє виживання. Це були люди, які втекли з гетто, робітничих таборів, транспортів, ховалися в лісах, із селянами на селі чи в містах, або ті, хто намагався вижити, приєднавшись до радянських партизанів. Проте лише близько 15 000 з них фактично вдалося вижити в Західній Україні²⁷.

Радянська влада дотримувалася політики замовчування Голокосту. На відміну від країн Заходу, Голокост в СРСР не виділяли як окреме явище і масове винищення євреїв розглядали як частину більш масштабного явища, тобто вбивства мирних радянських громадян фашистськими злочинцями, а термін «Голокост» залишався майже невідомим в радянському інформаційному просторі. Велика історія України, опублікована в 1982 році, жодного разу не згадує євреїв, навіть у зв'язку з Голокостом, незважаючи на те, що євреї тут жили століттями. Хоча, наприклад, в Прибалтиці винищення євреїв згадується доволі відкрито. Різні трактування Голокосту чітко вказують на відсутність

²⁷ Rossoliński-Liebe G. Holocaust Amnesia: The Ukrainian Diaspora and the Genocide of the Jews / Grzegorz Rossoliński-Liebe // Holocaust and Memory in Europe / Schlemmer T., Steinweis A. E.. – Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016. – P. 112-116.

єдиної, універсальної партійної лінії щодо цього питання, не дивлячись на те, що існувала загальна тенденція на применшення його значення²⁸. Дослідник Цві Гітельман вказує на декілька причин такого трактування Катастрофи. Це міг бути як сталінський антисемітизм так і легітимація міфу про інтернаціональну державу. Ба більше, Голокост піднімає тривожне питання про те, що робили неєвреї під час масових вбивств євреїв - питання співпраці та зради СРСР, на яке радянська історіографія так і не вирацювала належної відповіді. Такі спірні моменти і досі залишаються джерелом напруги між єврейською та східноєвропейською громадами, зокрема і для України²⁹.

Єдиним винятком із загальної політики мовчання були спроби радянської влади дискредитувати діаспоральних українських націоналістів, що осіли на Заході і більшість з яких були пов'язані з націоналістичним табором та/або в тій чи іншій якості співпрацювали з німцями і боролись з радянською владою³⁰. Аспект рецепції Голокосту в діаспорі є важливим для розуміння проблем, з якими стикається Україна з 1990 року, намагаючись змиритися зі своєю історією та створити нову національну ідентичність і політику пам'яті. Коли в 1944 році Червона Армія витіснила німців з України, більшість українців, хто боявся радянської влади, як поліцейські, державні службовці, члени Українського ЦК, інтелігенція, яка писала в газети окупаційних військ, а також учасники партизанських груп ОУН-УПА теж втекли з країни до таборів переміщених осіб в Німеччині та Австрії. Загалом українців-втікачів, разом з примусовими робітниками і політичними в'язнями налічували близько 250 000. Незважаючи на свою географічну дисперсність, радикальні сегменти української діаспори створили добре пов'язану транснаціональну спільноту пам'яті, яка розробила та

²⁸ Gitelman Z. Jewish identities in postcommunist Russia and Ukraine: an uncertain ethnicity / Zvi Gitelman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P 25-29.

²⁹ там же 32-33

³⁰ Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine/ J.-P. Himka // Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe / J.-P. Himka, J. Michlic (ed.). – University of Nebraska Press, 2013. – P. 633.

культивувала наратив, сформований низкою комеморативних стратегій³¹. Нарратив про активне пам'ятання спротиву українців націонал-соціалістичній Німеччині та замовчування Голокосту встановився ще до кінця війни. Така мовчанка була характерним елементом на ранніх етапах формування дискурсу пам'яті української діаспори про Другу світову війну. Ні преса українського націоналістичного підпілля всередині України, ні самі емігранти не згадували про Голокост, навіть самоназвані демократичні кола, які критикували націоналістичні фракції, мовчали з цього приводу³². Німецько-польський дослідник Голокосту Гж. Россолінські-Лібе вказує на те, що в цей період пам'ять української діаспори про Другу світову війну базувалась на двох принципах — героїзації борців за національну незалежність і віктимізації постраждалих від режимів та ідеологій. Такий наратив був загальноприйнятим майже всіма діаспорянами і така структура пам'яті зберігалася протягом 1960-х і 1970-х рр. Починаючи з 1980-х років вона стала піддаватися ревізії, в зв'язку поширенням дискусій щодо Голокосту та активізацією цієї теми в інформаційному полі, в основному через такі події як трансляція міні-серіалу «Голокост», суд над І. Дем'янюком, а також роботу Канадської комісії з розслідування військових злочинів (також відомої як Комісія Дешена)³³. В рамках наративу віктимізації одним з елементів пам'яті був Голокост від рук режимів. Діаспорні видання акцентували увагу на антисемітизмі німців, поляків та, особливо, радянської влади. Дискурс про антисемітизм інших підтримувався протягом усієї Холодної Війни з метою побудови здорових відносин з єврейською громадою. З огляду на це, дискусій про причетність українців до Катастрофи не було, а порушення цього питання сприймалося як підбурена радянською пропагандою або єврейськими «шовіністами» провокація. Відповідно, причиною чому час від часу з'являлися відомості про участь

³¹ Rossoliński-Liebe G. Holocaust Amnesia: The Ukrainian Diaspora and the Genocide of the Jews / Grzegorz Rossoliński-Liebe // Holocaust and Memory in Europe / Schlemmer T., Steinweis A. E.. – Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016. – P. 116-118.

³² там же ст. 118-121.

³³ там же ст. 127.

українців у погромах, було те, що ця версія історії, вигадана і поширена радянською пропагандою з метою дискредитації українського націоналізму та антирадянської визвольної боротьби³⁴.

Після виходу нашумілого телефільму «Голокост» у 1978 р. в інформаційному полі діаспори почали з'являтися все більше згадок про масовий голод, який стався в Центральній та Східній Україні в 1932-1933 рр. Насправді, тема починає поширюватися у публічно-політичних дискурсах серед українських емігрантів ще у 1950-х р., де масовий голод називають навмисним геноцидом українців і порівнюють з Голокостом. Через брак доступу до радянських архівів, в українській діаспорі спостерігалася тенденція до перебільшення кількості жертв, особливо часто фігурують числа понад 5-6 мільйонів, щоб показати, що під час Голодомору було знищено більше українців ніж євреїв під час Голокосту. Хоча фактична кількість жертв в Радянській Україні становить десь від 2,6 до 3,9 мільйонів³⁵. Власне попередньо зазначений багатосерійний фільм «Голокост» і початок роботи Комісії Дешена активізували дискусії щодо причетності українців до винищення євреїв. Як зазначив Ярослав Грицак, саме таке замовчування та маргіналізація Голокосту і голоду були «результатом совєтської політики насильної амнезії»³⁶.

На перехідному етапі кінця 1980-х — початку 2000-х рр., Україна розвивається за канонами спільними для посткомуністичної Європи — подолання комуністичної спадщини та відновлення власного гранднарративу³⁷. Виникає особливо гостра потреба в упорядкуванні вектору розвитку національної ідеї. З огляду на історичне тло і спадковість «радянської амнезії»,

³⁴ Rossoliński-Liebe G. Holocaust Amnesia: The Ukrainian Diaspora and the Genocide of the Jews / Grzegorz Rossoliński-Liebe // Holocaust and Memory in Europe / Schlemmer T., Steinweis A. E.. – Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016. – P. 130-131.

³⁵ там же ст. 132-133.

³⁶ Грицак Я. Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті/ Ярослав Грицак // Критика. – 2011. – Режим доступу до ресурсу:

<https://krytyka.com/ua/articles/holokost-i-holodomor-vyklyky-kolektyvniy-pamyati>, (дата звернення: 23.02.2022).

³⁷ Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. - 2016. - № 2. - С. 151. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8, (дата звернення: 23.02.2022).

в незалежному українському суспільстві випрацювалась низка національних міфологій. Сучасна Україна постала як компроміс між трьома суспільно-політичними групами: західноукраїнською національно-ліберальною опозицією, зреформованими комуністами та масовим робітничим рухом східноукраїнського Донбасу³⁸. Влада так і не змогла зайняти чітку позицію щодо радянської спадщини. Намагаючись примирити конкуруючі актори виникають три типи національних міфів, що пов'язані з усіма інтерпретаціями української ідентичності: український, радянський та амбівалентний³⁹. Кожний з них по-різному підходить до питань Голокосту.

В ті часи частина партійно-радянської номенклатури, розглядала державний суверенітет як спосіб збереження впливу. Перебравши владу в Києві, «суверен-комуністи» беруться до спроб реалізації програми-суміші з національної і комуністичної версій. Їхні спроби тільки зантагонізували населення Заходу та Сходу України, так як західні українці прийняли «знаціоналізовану версію минулого»⁴⁰. Питання Голокосту в політичному дискурсі піднімає перший президент України Л. Кравчук, який раніше був секретарем ЦК КПУ з ідеології. 5 жовтня 1991 р., під час заходів, присвячених роковинам розстрілів в Бабиному Яру, він визнав, що «частина українців брала участь у злочинах гітлерівців» у роки Другої світової війни. Проте це був скоріше формальний політичний жест розрахований на іноземну аудиторію⁴¹. Голокост все ще залишався на маргінесі національної пам'яті. Так, наприклад, в 1990–1991 рр. на територіях Західної України, зокрема Галичини, де колись мешкали найбільші єврейські громади, переважали пам'ятники та музеї

³⁸ Грицак Я. Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті / Ярослав Грицак // Критика. – 2011. – Режим доступу до ресурсу:

<https://krytyka.com/ua/articles/holokost-i-holodomor-vyklyky-kolektyvniy-pamyati>, (дата звернення: 23.02.2022).

³⁹ Судин Д. Національні міфи в сучасній Україні // Україна Модерна. – 2014. – 12 грудня. Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>, (дата звернення: 10.02.2022).

⁴⁰ Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. - 2016. - № 2. - С. 151. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8, (дата звернення: 23.02.2022).

⁴¹ Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 / Роман Романцов // Проблеми історії Голокосту: український вимір. – 2018. – Вип. 10. – С. 23.

націоналістичного штибу, присвячені героям ОУН-УПА. Хоча сам Кравчук не підтримував героїзації антирадянського підпілля часів Другої світової війни, у націоналістичних дискурсах провідні історики й інтелектуали певною мірою сприяли офіційному визнанню вояків УПА ветеранами Другої світової війни. Водночас в євреях все ще вбачали колаборантів та ототожнювали їх з більшовиками⁴².

Наступник Л. Кравчука на посаді президента – Л. Кучма, провадив свою особливу політику. Він постійно наголошував на важливості відновлення української національної пам'яті та повернення до джерел своєї ідентичності, національних традицій. По факту ж, відбувалась українізація радянського міфу про Велику Вітчизняну війну⁴³. Він використав «ефект національної амнезії» та вибудував таку модель історичного минулого, яка на його думку сприяла б «консолідації нації». Утримуючись від ідеологічно крайніх поглядів, як лівих так і правих, він дотримувався амбівалентності. Кучма послуговувався як радянським міфом Великої Вітчизняної війни, так і канонами класичного національного наративу. Відтак відбувається регіоналізація пам'яті. Президент майже не підіймав українського національного підпілля під час Другої Світової війни і ігнорував факт колабораціонізму на західних землях країни, підтримуючи амнезію відносного незручного минулого. Тим не менше, західноукраїнські інтелектуали часто критикували його за ігнорування ОУН-УПА, як частини моделі українського національного минулого та колективної пам'яті України. Подібна маргіналізація відбувалась і з Голокостом. Кучма тільки один раз звернувся до цієї теми в рамках 60 річниці трагедії Бабиного Яру, не згадавши ані єврейських жертв, ані сам Голокост⁴⁴. Так само і Закон «Про жертви нацистських переслідувань» (від 23 березня 2000 р.) тільки опосередковано стосувався євреїв, бо концепція «мирних радянських громадян»

⁴² Їльге В. Змагання жертв / Вільфред Їльге // Критика. - 2006. - Вип. 5. - С. 14-17– Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/zmahannya-zhertv> (дата звернення: 30.03.2022).

⁴³ Гриневич В. Війна за війну/ Владислав Гриневич // Критика. - 2012. - Вип. 6. - – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu> (дата звернення: 30.03.2022).

⁴⁴ Середя В. Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентов Украины и России // Социология: теория, методы, маркетинг. - Киев. 2006. - №3. - С. 193-195.

замінюється на «жертви нацистських переслідувань» без уточнення про етнічне походження жертв, що вказує на значну інерцію радянської політики пам'яті⁴⁵.

Вектор розвитку політики пам'яті змінюється у 2005 році, з початком президентства В.Ющенко. На відміну від Л. Кучми, він прагне до створення однорідного українського суспільства, з чіткою орієнтацією на західні країни. В процесі історичної ревізії переосмислюються як радянські герої, так і антирадянський націоналістичний опір. Президент активно впроваджував в офіційний історичний дискурс проблематику Голокосту, деміфологізував радянську риторiku про Велику Вітчизняну війну та намагався створити нову, прийнятну для західної частини країни модель, святкування пов'язаних з цими подіями. При цьому він не порушував питання участі українців у злочинних діях щодо євреїв, та робив ставку на прощення та порозуміння⁴⁶. Така «європеїзація» зводилась до приведення колективної пам'яті у відповідність до моделі «колективної європейської пам'яті», основою для якої був Голокост. Тим не менше вона співіснувала з іншою взаємовиключною культурою пам'яті – культом націоналістичних героїв. Створений Ющенком у 2006 році Інститут національної пам'яті (УІНП) поширював серед громадськості нове офіційне тлумачення історії, засноване на двох основних темах: наратив віктимізації, зосереджений на голоді 1932–1933 років, який був описаний як геноцид проти української нації, у поєднанні з прославленням ОУН-УПА. Одним із перших кроків Інституту була спроба легітимація нових національних героїв які були причетні до національно визвольної боротьби С. Петлюра, С. Бандера, Р. Шухевич та інші. У 2007 та 2010 роках Шухевич і Бандера відповідно були офіційно визнані Героями України. Риторика Ющенка намагалася відокремити лідерів ОУН від їхньої ідеології та помістити їх у новий наратив, створений відповідно до очікувань західних партнерів з визнанням центральної ролі

⁴⁵ Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. / Петро Долганов. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – №1. – С. 13.

⁴⁶ Середа В. Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентов Украины и России // Социология: теория, методы, маркетинг. - Киев. 2006. - №3. - С. 196-198.

Голокосту. Це викликало масові дискусії та актуалізувало проблему причетності українського націоналістичного руху до знищення євреїв. Але не стало на заваді встановленню пам'ятників українським націоналістам на місцях єврейської трагедії, зокрема колишніх гетто. Такі меморіали створювались за зразком європейських пам'ятників Голокосту та навмисно витісняли пам'ять про інші «жертви»⁴⁷. Одночасно відбуваються і перші значні кроки меморіальної політики в напрямі актуалізації пам'яті про Голокост завдяки актуалізації питання про статус Бабиного Яру між 65 та 70 річницями розстрілів, де сказано про сприяння діяльності громадських організацій в реалізації комеморативних практик, наукових досліджень та ін. відносно жертв Голокосту⁴⁸.

З приходом Януковича відбувається повний «розворот» в гуманітарній сфері. В політиці пам'яті відбувається повторне відродження радянських міфів. Втім, така політика не мала чіткої структури і базувалася переважно на критиці політики Ющенка. Адміністрація Януковича зосереджується на розбудові ідеї про злочинність організацій ОУН-УПА задля зміни політичної орієнтації «назад до Москви»⁴⁹. Можна сказати, що по інерції після президенства Ющенка відбулося офіційне визнання Україною Голокосту, шляхом запровадження Дня вшанування його жертв 27 січня. Однак риторика пам'яті жертв саме єврейського походження поступається на користь згадки про «наших співвітчизників», що максимально наслідує радянське формулювання⁵⁰. Так само і під час звернення 4 президента з приводу 70-річчям трагедії

⁴⁷ Rudling P. A. The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths / Per A. Rudling. // Carl Beck Papers The in Russian & East European Studies. – 2011. – №2107. – С. 24-25. – Режим доступу:

<http://carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/164/160>, (дата звернення: 23.02.2022).

⁴⁸ Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. / Петро Долганов. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – №1. – С. 24-25.

⁴⁹ Гриневич В. Війна за війну/ Владислав Гриневич // Критика. - 2012. - Вип. 6. - – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu> (дата звернення: 30.03.2022).

⁵⁰ Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. / Петро Долганов. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – №1. – С. 27.

Бабиного Яру він не згадує про масові розстріли євреїв, а посиляється на узагальнююче кліше⁵¹.

Після подій 2014 р., Революції Гідності в Україні, розпочався новий етап у політиці пам'яті. Трагічні події спричинили серйозні соціальні та політичні зміни, зокрема переписування новий виток в переосмисленні радянського минулого і переоформлення гранднративу. Доручено керувати цим процесом було реформованому Інституту Національної Пам'яті на чолі з В. В'ятровичем. Запускається процес «декомунізації», зокрема в 2015 р. приймається закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», який і надалі залишає на маргінесі долю жертв Голокосту, роблячи акцент на опозиції «герой» / «злочинець»⁵². Загалом за період головування інститутом (до 2019 р.) В'ятровича звинувачують у реабілітації українського національно-визвольного руху і, відповідно ревізіонізмі Голокосту.

З назначенням президентом УІНП Антона Дробовича (приблизно співпадає зі зміною кандеції П. Порошенка на В. Зеленського) відношення до питань пам'яті геноцидів стає більш ліберальним. Останні кілька років центральна полемічна магістраль розгоратється довкола Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» без чіткої візії проєкте, який фінансується російськими олігархами. Його діяльність викликала вкрай стурбовану реакцію українського суспільства, зокрема і євреїв⁵³. Особливу стурбованість виразили члени

⁵¹ Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) (закінчення) / І. Я. Щупак // Український історичний журнал. - 2016. - № 5. - С. 196-197 - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_5_9, (дата звернення: 29.03.2022)

⁵² Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. / Петро Долганов. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – №1. – С. 28-30.

⁵³ Трагедія Бабиного Яру – це частина української історичної пам'яті // Історична Правда. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/09/4/158071/>, (дата звернення: 10.04.2022);

Українські євреї звернулися до громадянського суспільства // Історична Правда. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/12/24/158732/>, (дата звернення: 10.04.2022).

академічної спільноти, що розробляють концепцію меморіалізації під патронатом Національної академії наук України. Це ще незавершений процес, тому не варто говорити у контексті політики пам'яті. В останні роки активізувалось інше відгалуження пам'яті про Голокост -праведники народів світу. Це пов'язано з запровадженням в 2020 р. Постанови про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни⁵⁴ і підіймає низку питань про особливості порятунку євреїв у різних регіонах України і їх відповідне вшанування на локальному та державному рівнях. Таким чином питання вшанування самих жертв Голокосту відходить дещо на другий план.

Аналіз збірки наукових досліджень дозволив простежити еволюцію політики пам'яті про Голокост в Україні, зокрема в західному регіоні, виявити проблеми та специфічні аспекти, а також визначити ступінь інтеграції пам'яті про Голокост в історичний наратив і дискусії навколо цього.

⁵⁴ Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни від 10.12.2020 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2021. — № 1178-IX— Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-20#Text>

РОЗДІЛ III. Пам'ятники та пам'ятні знаки Голокосту

Пам'ятники, як одна з найбільш розповсюджених форм комеморативних практик виконують і важливу функцію проектування моделей минулого та маркування символічного простору. Вони піднімають складні питання про те яку історію обрано для пам'ятання, а відповідно транслюють чийсь спогади, цінності та точки зору. Творці меморіалів вирішують якими для пам'ятника будуть форма, матеріал, символіка, текст та мова на якій він написаний, місце його розташування тощо.

Наразі, найбільш повну типологію уживаних форм та символіки для пам'ятників Голокосту в Західній Україні подано на дослідницько-інформаційній платформі «Jewish heritage guide»⁵⁵.

Вертикальна стела (як підвиди блок або необроблений камінь) — кам'яна плита з написом, часто виконана з чорного, рідше рожевого граніту, необробленої брили. Найуживаніша форма пам'ятних знаків, стає основною від самого початку практики пам'ятникобудівництва жертвам Голокосту, так як асоціюється з надгробними плитами.

Обеліск або колона — класичні форми для післявоєнних пам'ятників. Набувають сильного символічного значення від попереднього історичного використання на місцях поховань. Є найменш уживаними формами і використовувались тільки до початку 2000-х років. В Скалаті в 2002 р. був побудований меморіал, центром якого стала колона увінчана зіркою Давида (див. додадок 1.).

Стіна пам'яті — часто стіни будують на кладовищах і братських могилах. На них наносяться таблички з текстом і символами, іменами загиблих тощо. Така форма апелює до Стіни плачу в Єрусалимі та нагадує про біль, який Голокост приніс місцевій єврейській громаді. На такі стіни могли кріпити плити з іменами загиблих, або додавати іншу атрибутику (див. додаток 2)

⁵⁵ The Guide: Memorial Monument Design, Development, and Care // A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine – Режим доступу до ресурсу: <https://jewishheritageguide.net/en/guide/memorial>, (дата звернення: 10.06.2022).

Лапідарій — як різновид «стіни пам'яті», призначена для збереження та демонстрації окремих мацев на зруйнованих кладовищах, коли їх початкові місця поховання більше невідомі. У більшості випадків лапідарій створюється з бетної стіни, в яку вмонтовуються надгробки або їхні уламки. Такі лапідарії будувались від самого початку в Рудках, Добромилі, Раві Руській (див. додатки 3,4,5). Також є варіант лапідарію, коли мацев розставлені довкола пам'ятного знаку, як в Скалаті (див. додаток 1).

Скульптура — найменш чисельна форма, хоча й найбільш виразно передає досвід травми. Фігуративна «Менора пам'яті» що стікає сльозами в Солотвині натякає на душевні переживання та біль втрати автора. Вона була створена та спонсорована вихідцем з міста Філіпом Тейком, ідеєю для якої він надихнувся під час мандрівок в Європі (див. додаток 6)⁵⁶. Скульптура також використовується як елемент більшої композиції, наприклад у Львові, де частиною комплексу стала алегорична фігура чоловіка, що завмер в молитві про помсту, за проектом Л. Штернштейн⁵⁷. Також можуть бути і простіші абстрактні форми як у Золочеві або Старому Самборі (див. додатки 7,8). Можливі й багато інших варіацій, включаючи комбінації наведених вище форм, особливо в меморіальних комплексах.

Меморіальна дошка — друга за уживаністю форма, через невеликі габарити, відносно недорого вартість та легкість в монтажі. Часто такі дошки монтували на вже існуючі радянські пам'ятники, з новими переосмисленими текстами. Так, наприклад, в Дрогобичі та Косові в 1993-1994 рр. навісли нові пам'ятні дошки на вже існуючі значно старші пам'ятні камені (див. дод.9,10)

Набір символів, що використовується, доволі обмежений, проте промовистий. Зірка Давида — найуживаніший символ у всі роки. Вона закріплюється в асоціативному ряді з єврейською ідентичністю з кінця XIX ст..

⁵⁶ Interview with Mariia Tereshko, Solotvin, part II // Єврейська Галичина та Буковина. Підтримка досліджень та збереження культурної спадщини. — 2009. — Режим доступу: <http://jgaliciabukovina.net/uk/111765/interview/interview-mariia-tereshko-solotvin-part-ii-ifsol0906>, (дата звернення: 10.06.2022).

⁵⁷ Просп. Чорновола - Пам'ятник жертвам гетто // Центр міської історії — Режим доступу: <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/memorial-lviv-ghetto/> (дата звернення: 10.06.2022).

Стяг з зіркою Давида був при'нятий єврейськими спільнотами на першому сіоністському конгресі в Базелі, як емблема сіонізму. Пізніше через це його використали в момент проголошення офіційної державності Ізраїлю і затвердили як офіційний символ⁵⁸. Вона використовується на кожному третьому пам'ятнику як гравіювання, основна форма пам'ятного знаку або як в якості постаменту/ фундаменту. Другим за популярністю стає зображення менори. Семісвічник бере своє коріння як національний символ ще за доби Хасмонеїв і має стійкий асоціативний зв'язок з Єрусалимським Храмом, що є сакральним в єврейській культурі⁵⁹. Тому при створенні держави Ізраїль він був обраний щоб підкреслити історичну спадкоємність. Найчастіше його вживають саме на огорожах довкола пам'ятників. В одиничних випадках він стає основною формою, як в Солотвино, або ж композиційним центром, як у меморіальному комплексі у Львові. Наразі меморіал у Львові є найбільшим в регіоні багатокомпонентним комплексом. Він складається з алеї обабіч якої вкладені символічні могильні плити, і яка починається з пам'ятника в формі менори, а завершується чоловічою фігурою з піднятими до неба руками. У його ніг лежать скрижалі, це так само є символічним для єврейської традиції, так як вони асоціюються зі Скрижалями Заповіту, що їх отримав Мойсей від Бога на горі Синай (див. додаток). На меморіальній дошці в Тернополі центром оформлення стає дерево зі зламаними гілками. Такий сюжет є типовим для мацев і символізує раптово обірване життя. З'являється і орнамент схожий на той, що уживався на мацевах, особливо коли сам пам'ятний знак виконують стилістично подібним до мацеви як в Золочеві чи Маріямполі (див. додатки 7, 10). Використання єврейської символіки допомагає надати пам'ятникам Голокосту асоціативну виразність. Така потреба в символічних репрезентація зумовлена відсутністю того, що символізується⁶⁰. Подекуди з'являється

⁵⁸ The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day V. 8 : LEON — MORAVIA / . - Adler C., Bacher W., Deutsch G. et al. - London, New York. : Funk & Wagnalls Company, 1904. - P. 251-252.

⁵⁹ Ibid. P.493-495.

⁶⁰ Marcuse H. Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre / Harold Marcuse. // The American Historical Review. – 2010. – №115. – P 57.

український національний символ - Тризуб (Сколе, Буськ, Єліховичі). Узвичаєні для меморіальної культури в СРСР зображення свічок або вічного вогню не спостерігається. Останній раз виконано в меморіальному комплексі в Бережанах в 1990 р. (див. додаток 12). Це свідчить про те, що випрацьовуються нові тенденції пам'яті про Голокост.

Зміст символічного навантаження та вигляд пам'ятників на пряму залежить від замовника. Фінансування відбувається переважно за рахунок іноземних організацій та грантів як то Міжнародний центр толерантності, «Євразійський єврейський конгрес» (ЕАЕК), єврейська агенція «Сохнут», «Українсько-єврейська зустріч» (UJE), Американський Єврейський комітет (AJC), «Рабинський центр Європи» (RCE) та грант фундації Ротшильда в Європі. Найактивнішими українськими організаціями, що долучились до створення пам'ятників та пам'ятних знаків стали Львівське товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема. Перші на початку 1990-х вони ініціювали будівництво меморіальних комплексів загиблим у гетто м. Львова, Яворові та у с. Петриків, неподалік Тернополя, де здійснювалися розстріли містян єврейської національності. Станом на сьогодні Rohatyn Jewish Heritage провадить найбільш активну діяльність зі збереження єврейських кладовищ та місць пам'яті в західному регіоні з паралельним дослідженням, документацією і систематизацією в регіоні. Вони долучились до створення пам'ятного знаку в Надвірній, впорядкування єврейського кладовища і розробки концепції меморіального комплексу в Рогатині. Також створюються іноземні дослідницькі групи, які зосереджуються на окремих локаціях, як Nadworna Shtetl Research Group, Bolechow Jewish Heritage Society. Наразі однією з найактивніших є Об'єднана організація єврейських громад, за останній рік вони промаркували близько 80 пам'ятних місць, як масових розстрілів, так і кладовищ, по всій Україні⁶¹.

⁶¹ Меморіалізація. Безпека єврейських громад. Звіт за 2021 рік. / . Дніпро, ЄКЦ «Менора», 2021. - 49с.

Зведення ж більшості пам'ятних знаків було ініційовано людьми, які пережили Голокост у своєму населеному пункті і виїхали за кордон пізніше або їхніми нащадками та родичами з допомогою місцевої влади. Географія меценатів доволі широка: Ізраїль, США, Польща, Швейцарія, Велика Британія, Німеччина. В більшості випадках їхні імена та прізвища згадуються в присвяті в кінці тексту пам'ятника. Це вказує на глибокий духовний зв'язок людини з місцем.

Більшість пам'ятників та пам'ятних знаків встановлені на кладовищах або місцях розстрілу. Кладовище є сакральним місцем в єврейській культурі, тому місця розстрілів, як місця захоронення також прирівнюються до кладовищ. Додатковим свідченням того, що ці місця масових розстрілів стали новим типом цвинтаря для євреїв, є використання похоронної символіки на деяких пам'ятниках. Воно не випадкове, оскільки ці захоронення несуть відбиток святості, як і будь-який цвинтар. Незвичайна, трагічна і часто одночасна смерть похованих там жертв лише посилила ці настрої серед активістів меморіалізації. Сама традиція відвідування місць, де були розстріляні євреї, швидко набула ознак паломництва. Окремі сім'ї, чи то групи, щорічно їздили в певний день до певного місця, яке стало місцем пам'яті жертв⁶².

Частіше за все церемонії відбуваються на День пам'яті жертв Голокосту, іноді і на День пам'яті трагедії Бабиного Яру. Церемонії проходять зазвичай в обласних центрах: у Львові, на меморіалі жертвам гетто, Івано-Франківську, на кладовищі по вул. Ленкавського та поблизу с. Павлівка Тисменицького району, Тернополі, в с. Петрівка. Місця відвідують голови районних адміністрацій та рад, голови місцевих єврейських громад, головний рабин України Моше-Лейб Колесник, люди що опікуються меморіальним комплексом. На відкриття великих меморіалів приїжджають іноземні послы, як в Раві Руській⁶³. Відбуваються і візити під час регіональних наукових конференцій, локальних

⁶² Zeltser A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union / Arkadi Zeltser. – Jerusalem: Yad Vashem, 2018. – P. 226.

⁶³ На Львівщині у Рава-Руській відкрили меморіал жертвам Голокосту // Радіо Свобода. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27100498.html>, (дата звернення: 10.06.2022).

днів пам'яті. Такі дні пов'язані з початком розстрілів або знищення громади євреїв на конкретній місцевості, як у Рогатині в день остаточної ліквідації єврейського гетто, або так само проводяться відкриття пам'ятних знаків (Єлиховичі, Чесники)⁶⁴.

В обласних центрах та більших містах доглядом за пам'ятниками займається управління охорони історичного середовища, тому їхній стан задовільний. Багато ж пам'ятних місць в невеликих містечках та селах частіше знаходяться в занедбаному стані. Прибиранням та благоустроєм місць пам'яті пікуються переважно члени місцевих єврейських громад, яких залишилось не так багато, або наймані місцеві жителі. Пам'ятники піддаються актам вандалізму. Якщо в більших містах вони майже одразу відновлюються міськими комунальними службами, то менші районні адміністрації в більшості просто ігнорують такі випадки. Проте іноді пам'ятні місця можуть носити і символічне, ба більше сакральне значення для місцевих не євреїв. Так зі спогадів Ізраеля Пікхольца, місцеві мешканці Скалату приходили молитися на меморіал для того аби вродила пшениця⁶⁵.

Окрім символічних, всі пам'ятники містять текстові повідомлення. Важливо звертати увагу і на написи, так як вони передають конкретну інформацію про історію місця, через мову залучають відвідувачів або окремі їх групи до проживання певного досвіду за допомогою певного посилу або молитви, вшановують окремих осіб та ін. Найбільш вживаною мовною тріадою виявились українська-англійська-іврит, трохи рідше вживається українська тільки в парі з івритом, очевидно через те, що в переважній більшості

⁶⁴ На Львівщині відкрили меморіал на місці розстрілу євреїв // УНІАН. – 2009. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/common/244715-na-lvivschini-vidkrili-memorial-na-mistsi-rozstrilu-evrejiv-foto.html> (дата звернення: 10.06.2022);

Памятный знак жертвам Голкоста открыт в селе Чесники Ивано-Франковской области // Jewish News. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://jewishnews.com.ua/society/pamyatnyij-znak-zhertvam-xolokosta-otkryit-v-sele-chesniki-ivano-frankovskoj-oblasti.1>, (дата звернення: 10.06.2022).

⁶⁵ Pickholtz I. Subject: Meeting about Skalat Cemetery [Електронний ресурс] / Israel Pickholtz. – 2000. – Режим доступу до ресурсу: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Suchostav/Skalat/Mail05.txt> (дата звернення: 10.06.2022).

встановлення пам'ятних знаків відбувається за ініціативи нащадків жертв, які є громадянами США або Ізраїлю. Мова так само визначає і орієнтованість на громадянство глядача. Найчастіше першими або в центрі композиційного вирішення ставлять українську або іврит. Їдиш в написах з'являється на шести пам'ятних знаках, обов'язково в поєднанні з українською, і опціонально з івритом чи англійською. Вони встановлювались впродовж до початку 2000-х рр. Ініціаторами були прямі свідки Голокосту з США, Ізраїлю та Швейцарії, які відповідно є носіями їдишу. На поодиноких пам'ятних знаках додаються написи польською та німецькою. В обох випадках встановлення пам'ятних знаків є ініціативою іноземних громадян. В Сколе пам'ятник був встановлений коштом українського відділу єврейської агенції «Сохнут», присвяту виконано польською на честь засновника Auschwitz Institute for the Prevention of Genocide and Mass Atrocities Фреда Шварца. В Комарно фундаторами пам'ятного знака стали нащадки жертв, громадяни Німеччини та Австрії. При чому напис івритом виконаний з помилками.

Текстові повідомлення на пам'ятниках та пам'ятних знаках мають бути ємними та виразним, щоб донести до спостерігача щонайбільше інформації. Аналізуючи їх можна також зробити висновки щодо актуальної на момент встановлення пам'яттєвої агенди. Ключова бінарна опозиція що присутня у всіх мовах та у всіх написах це «жертва»/ «вбивця», вона бере свої коріння ще радянського меморіального дискурсу⁶⁶. Для підкреслення святості жертв івритом вживається «кдошім»/«кегіла кдоша» (з івр. קדושים/קהילת קדושה - святі/свята громада). Цей термін спочатку використовувався для позначення жертв погромів кінця XIX початку XX століть, а пізніше став синонімом для жертв Голокосту. Рідше використовується «корбанот» (з івр. קורבנות - жертви). Вбивць же просто позначають як нацист або німець. Англійською перекладається дослівно. А. Зельцер зазначає, що використання висловлювань з релігійними конотаціями відбувається з метою підкреслення саме етнічного

⁶⁶ Zeltser A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union / Arkadi Zeltser. – Jerusalem: Yad Vashem, 2018. – 277 с.

походження жертв⁶⁷. Тому написи на івриті або ідиші часто будуються навколо єврейської похоронної традиції, з вживанням цитат з Танаху, молитов та благословення. Часто уживаними є скорочення що вживаються на мацевях. На початку писали літери פה נטמן פה נפטר («по ніфтар»/«по нїтман» (з івр. פה נטמן פה נפטר - тут похований), а завершували напис аббревіатурою ה.ב.ז.ל.ל «тігі нафшо црура бізрор га-хаїм» (з івр. нехай душа його/її буде зав'язана в вузол життя). В Броницькому лісі, в Дрогобичі, на пам'ятний знак 1975 р. встановлено дві дошки з цитатою з молитви «Ель Мале Рахамім» івритом і перекладом українською. Це єврейська молитва за душу померлого, яку зазвичай читають на могилі під час відспівування та на поминках протягом року. Там же була встановлена плита з коментарем Рамбама на Санхедрін 4:5 (трактат в Мішні присвячений єврейському кримінальному праву) «Хто врятував одну душу Ізраїлю, Писання буде піднесене над ним, як світ». Найчастіше вживаються цитати чи благословення померлих зі згадкою про кров та помсту. На стелі у с. Петриків використано благословення «їмах шемат га-шем екум дамам» (з івр. ימח שם ה' יצקום דמם нехай Б-г ствердиться в його крові), так кажуть коли єврей був вбитий заради освячення імені Б-га. У Великих Мостах в їдишо- та івритомовному уривку присутнє посилання на книгу Буття 4:10 «Голос крові брата твого кличе до мене із землі» з уривку про Каїна та Авеля, де буквально усправедливується кровна помста за несправедливо пролиту кров. Також використовувався слоган «ам Ізраель хай» (з івр. עַם יִשְׂרָאֵל ה' - народ Ізраїлю живий). Це вже радше політична заява, з підкреслено патріотичною конотацією, символізує гордість за свою тяжку історію і впевненість у майбутньому нації.

В той же час українські тексти виглядають більш строкато та емоційно-навантажено. Найпоширеніше формулювання «євреям/єврейським мешканцям міста та навколишніх селищ», причому на всіх пам'ятних знаках, починаючи з 1990-го р., за винятком Бережан та меморіального каменя на місці Янівського концтабору (див. додатки 12, 13), наголошується на єврейській

⁶⁷ Zeltser A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union / Arkadi Zeltser. – Jerusalem: Yad Vashem, 2018. – 277 с

національності жертв. Радянська універсальна формула «мирні громадяни» не використовується взагалі. Для євреїв, як жертв, створюється позитивне зображення, використовуючи такі словосполучення як «євреї-жертви/єврейські жертви фашизму/Голокосту», «невинні євреї», «святі мученики-євреї», «душі синів Ізраїлю». В той же час нацистів наділяли підкреслено негативними характеристиками у різних формулюваннях на кшталт «закатовані фашистськими загарбниками». Також вживані варіації з «по-звірячому знищені», «звірськи вбиті», «жорстоко знищені» в поєднанні з «німецькі фашисти», «фашистські кати», «нацистські вбивці», «німецькі загарбники», «німецькі нацисти», «нацистські кати». З 51 написів про фашизм згадується тільки в 12, останній виконано в 2005 р.. Про нацизм або Голокост не згадується тільки в 6 пам'ятних знаках в різні періоди.

Переклади між всіма мовами майже завжди ідентичні, окрім кількох виключень в Шепарівському лісі, Борщеві, Чорткові (див. додатки 14, 15, 16). В іврито- та їдишомовних текстах йдеться про смерть євреїв від рук нацистів та їхніх помічників, в той час як в українських про це замовчується. Про загибель євреїв від рук нацистських посібників, вже і в українському перекладі, йдеться в написах на пам'ятних знаках у м. Сколе та Великих Мостах (див. додатки 17, 18). Остання згадка про це у 2005 р.. Таке виключення з дискурсу формулювань про посібників вочевидь пов'язане з підготовкою указу «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення».

Про те, що боротьба символічних реперезентацій в комеморативному дискурсі існує, можна стверджувати зважаючи і на маркування міського простору. Омер Бартов вказує на основну проблему меморіалізації Голокосту в Західній Україні - це сусідство з пам'ятниками та пам'ятними знаками лідерам ОУН-УПА, або взагалі відсутність будь якого маркування Голокосту в містах та селах при присутності маркерів ОУН-УПА⁶⁸. Розглянувши ситуацію в першому

⁶⁸ Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Переклад з англійської Сергія Коломійця. — К. : Український центр вивчення історії Голокосту; «Зовнішторгвидав України», 2010. — С 52-56.

наближенні, можна стверджувати, що в кожному третьому насленому пункті, де встановлювалися пам'ятні знаки Голокосту. З 1991 по 2014 рр. з'явилося 46 пам'ятників і 14 меморіальних дошок С. Бандері і численні пам'ятники та пам'ятні знаки національного змісту, які стали інструментом «націоналізації» простору Західної України, зокрема Галичини. Ба більше, вони присутні у містах, де ніяк не марковані місця масових вбивств євреїв⁶⁹. Проте це питання потребує ґрунтовнішого дослідження.

Окремо слід зазначити про резонансний проєкт «Пам'ятай» в м. Самбір. За ініціативою вихідця з Самбора М. Фраймана було запропоновано створити меморіальний комплекс, що розташований на колишньому єврейському кладовищі, та місці масових розстрілів 1200 євреїв та інших громадян. Частиною цього комплексу постала пам'ятна стела з хрестом на честь 17 українців учасників ОУН-УПА, яких стратили Гестапо в 1944 р.. На церемонії відкриття також був присутній і рабин Я. Д. Блайх. Він сказав, що церемонія була частиною компромісу, покликаного нарешті заспокоїти місцевих юдеїв, і що після тривалих переговорів між єврейськими активістами та місцевими жителями обидві сторони домовилися, що великі хрести, встановлені на початку 2000 р. на цьому цвинтарі на честь українських учасників визвольного руху, будуть прибрані, якщо буде встановлено відповідний пам'ятник, там де не знайдеться єврейських могил. За спробу примирити сторони, всіх залучених до створення меморіалу звинуватили в ревізіонізмі Голокосту⁷⁰.

Таким чином, за допомогою аналізу пам'ятників та пам'ятних знаків було охарактеризовано їхні основні форми, проаналізовано символіку особливості творення текстів, які б відображали ідентичність агентів їх створення, та розглянуто комеморативні практики, що відбуваються довкола них.

⁶⁹ Liebich A. Bandera: memorialization and commemoration / A. Liebich, O. Myshlovska. // Nationalities Papers. – 2014. – №42. – С. 751-753.

⁷⁰ Sokol S. Rabbi helps dedicate a memorial to Ukrainian collaborationist group [Електронний ресурс] / Sam Sokol // Jerusalem Post. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.jpost.com/diaspora/antisemitism/rabbi-helps-dedicate-a-memorial-to-ukrainian-collaborationist-group-599803>, (дата звернення: 10.06.2022).

ВИСНОВОК

В ході написання роботи було нараховано та досліджено – 55 пам’ятників та пам’ятних знака, які були споруджені протягом 1991-2021 років на території Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей.

Розиток динаміки пам’ятокбудівництва значною мірою залежить від еволюції політики пам’яті, яку пропагують чинні президенти чи уповноважений орган - Інститут національної пам’яті. Тому досліджувати його слід через призму державної політики, головні аспекти якої було виявлено на основі аналізу наукових розвідок цього питання. Аналіз пам’ятокбудівництва проводився в хронологічній послідовності за роками каденцій президентів, Частотність зведення пам’ятників приведена на діаграмі.

Після проголошення незалежності пам’ятники та пам’ятні знаки будуються через активізацію формувань нових місць пам’яті. І справді, В перші роки досліджуваного періоду, за часів президенства Л. Кравчука, збудовано найбільше пам’ятних знаків в регіоні за весь час незалежності України – 17. Найбільше з них споруджено у Львівській – 7 та Тернопільській – 7 областях. В більшості, комеморативні заходи в перші роки покладались на стоваришення євреїв що вижили з Ізраїлю та США, що було пов’язане з інерцією. Місцева влада найбільше була залучена до створювання пам’ятних знаків та пам’ятників

саме в цьому часовому проміжку. Проте найактивніше долучилась до створення та опікування місцями пам'яті в обласних центрах. Аналізуючи динаміку спорудження пам'ятників протягом каденції президента Л. Кучми, то варто відзначити, що на території регіону було встановлено 15 пам'ятних знаків. Найбільше з них знову у Львівській – 7 та Тернопільській – 3 областях. Все ще простежується певна тяглість радянської традиції, зокрема у вживанні формулювання про «смерть від руки фашистів». За президенства В. Ющенка було збудовано 10 пам'ятних знаків і меморіальних дошок. Львів залишається в авангарді пам'яткобудівництва – 6. В цей час відбувається зміна керунку політики пам'яті, це можна спостерігати на текстових повідомленнях, наприклад, «фашизм» остаточно зникає з ужитку. Також починають оформлюватись перші закордонні організації з вивчення єврейської спадщини в окремих локаціях в Галичині, що ініціюють і встановлення пам'ятних знаків. Каденція В. Януковича відзначається, перш за все, загальною політичною деградацією. Це беззаперечно вплинуло на кількість встановлених пам'ятних знаків – всього 5 на території регіону, ні одного в Тернопільській області. Після Революції гідності провідна роль у реалізації державної політики у сфері національної пам'яті переходить до УІНП. З новою силою активізуються закордонні ініціативи, так як провладні структури більше займаються питаннями колабораціонізму, чи як в останні роки, Праведниками народів світу.

Аналізуючи структуру, можна стверджувати що в Україні випрацьовується своя меморіальна мова щодо Голокосту. Форми усталюються ще за часів СРСР і використовуються протягом усього досліджуваного періоду – це стели, блоки, необроблені камені, «стіни пам'яті», лапідарій, меморіальні дошки. В якості меморіалу використовують переважно чорний граніт, через міцність і стійкість до механічного впливу. Символіка обмежена – це зірка Давида, зустрічається найчастіше, та менора – традиційні символи, що мають стійку асоціацію з єврейською громадою, а також орнаментальні композиції, подібні до тих, що на мацевах. Також 4 рази зустрічаємо тризуб, що також виражає шанобливе ставлення до історичної батьківщини і самоідентифікацію з

місцем пам'яті. Контент-аналіз написів дав змогу описати головні тенденції змін у символічній структурі пам'яті про Голокост. По-перше, Відбувається поступовий відхід від радянського канону. Типове кліше радянських епітафій з закликком «перехожий, зупинись!» і знеособлене «пам'яті жертв фашизму» з роками перетворюється на політкоректне і емоційно-забарвлене «пам'яті святих мучеників-євреїв яких знищили під час Голокосту ». Всюди присутня ключова бінарна опозиція «жертва»/«вбивця», з акцентом на єврейське походження першої. Етнічна приналежність підкреслювалась і через додавання цитат з єврейських похоронних молитв або Танаху. По-друге на всіх написах використовується декілька мов (найуживаніша тріада українська-англійська-іврит), що вказує на те, що пам'ятник «звертається» до транснаціонального глядача. По-третє, приписи з іменами меценатів та ініціаторів зведення пам'ятників свідчать просимволічне привласнення собі простору пам'яті. Так як в переважній більшості, часні ініціативи, вказуючи прізвище сім'ї та імена загиблих родичів, вони за'являють про свою присутність і про те що вони пам'ятають найтемніші сторінки своєї історії, що свідчить про символічний зв'язок з цим місцем. Усе вищезгадане може свідчити про те що про деколонізацію та поступову внутрішню демократизацію пам'яті про трагічні події минулого століття.

Підсумовуючи, розвідка дала позитивні результати щодо експертизи пам'яток, створених в Галичині за окреслений час, що дозволяє зробити нам висновки. Пам'яткобудівництво впродовж всього періоду носить доволі хаотичний характер, і хоч воно і залежить від внутрішньої політичної кон'юнктури, проте в більшості покладається на ініціативи зовнішніх суб'єктів. На основі традицій меморіальної культури випрацьовуються визначені форми, та символи якими маркується символісний простір пам'яті про Голокост. Тим не менше , не дивлячись на певні позитивні тенденції в політиці пам'яті, він все ще залишається на маргінесі пам'яттєвого дискурсу в Україні.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Законодавчі та нормативні документи:

1. Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни від 10.12.2020 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2021. — № 1178-IX— Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-20#Text>

Опубліковані джерела:

1. Меморіалізація. Безпека єврейських громад. Звіт за 2021 рік. / Дніпро, СКЦ «Менора», 2021. - 49с.
2. О. Січова. Пам'ять про Голокост: Каталог пам'ятників жертвам геноциду на території України / авт.-упоряд. О. Січова. – Київ : Мемор. центр Голокосту «Бабин Яр», 2019. – 253 с.
3. The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day V. 8 : LEON — MORAVIA / . - Adler C., Bacher W., Deutsch G. et al. - London, New York. : Funk & Wagnalls Company, 1904. - 685p.

Джерела в електронному форматі:

1. Косів. Інформаційно-довідковий сайт міста та району – Режим доступу: <https://kosivart.if.ua/>,(дата звернення: 10.06.2022).
2. Майдан. Дрогобицька інтернет-газета. – Режим доступу: <http://maydan.drohobych.net/>,(дата звернення: 10.06.2022).
3. Мережа пам'яті // Фонд Меморіал убитим євреям Європи – Режим доступу: <https://netzwerk-erinnerung.de/en/sites/>,(дата звернення: 15.06.2022).
4. Мой штетл. Еврейские местечки Украины. Еврейские местечки Украины // Jewish Religious community of Zhmerinka – Режим доступу: <http://myshtetl.org/>,(дата звернення: 15.06.2022).

5. Радіо Свобода – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/>, (дата звернення: 10.06.2022).
6. УНІАН – Режим доступу: <https://www.unian.ua/>, (дата звернення: 10.06.2022).
7. Chortkiv – Режим доступу: <https://www.czortkow.org.il/en/>, (дата звернення: 15.06.2022).
8. Herrmann C. Vanished World / Christian Herrmann // Blog at Wordpress. – Режим доступу : <https://vanishedworld.blog/>, (дата звернення: 15.06.2022).
9. Interview with Mariia Tereshko, Solotvin, part II // Єврейська Галичина та Буковина. Підтримка досліджень та збереження культурної спадщини. – 2009. – Режим доступу: <http://jgaliciabukovina.net/uk/111765/interview/interview-mariia-tereshko-solotvin-part-ii-ifsol0906>, (дата звернення: 10.06.2022).
10. Marcuse H. UCSB Holocaust Oral History Project / Harold Marcuse // UC Santa Barbara – Режим доступу: <https://holocaust.projects.history.ucsb.edu/index.htm?l> (дата звернення: 15.06.2022).
11. Sokol S. Rabbi helps dedicate a memorial to Ukrainian collaborationist group / Sam Sokol // Jerusalem Post. – 2019. – Режим доступу: <https://www.jpost.com/diaspora/antisemitism/rabbi-helps-dedicate-a-memorial-to-ukrainian-collaborationist-group-599803>, (дата звернення: 10.06.2022).
12. The Guide: Memorial Monument Design, Development, and Care // A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine – Режим доступу: <https://jewishheritageguide.net/en/guide/memorial>, (дата звернення: 10.06.2022).
13. Jewish New – Режим доступу: <https://jewishnews.com.ua/>, (дата звернення: 10.06.2022).

Література

Монографії і збірки:

1. Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941-1945 гг. / Илья Альтман. – Москва: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 544 с. – (Анатомия Холокоста).
2. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
3. Ассман Я. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
4. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Переклад з англійської Сергія Коломійця. — К. : Український центр вивчення історії Голокосту; «Зовнішторгвидав України», 2010. — 300 с.
5. Йерушалми Й. Х. Захор: еврейская история и еврейская память. – Герашим, 2004. – 167 с.
6. Gitelman Z. Jewish identities in postcommunist Russia and Ukraine: an uncertain ethnicity / Zvi Gitelman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 379 p.
7. Young J. E. The Texture of Memory Holocaust Memorials and Meaning / James E. Young. – University Press: Yale University Press, 1994. – 415 p.
8. Zeltser A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union / Arkadi Zeltser. – Jerusalem: Yad Vashem, 2018. – 386 p.

Статті:

1. Амар Т. Ц. Потрібна книжка / Т. Ц. Амар // Україна Модерна. – 2009. – №15. – С. 273 – 289.
2. Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого / Стаття. Пер з англ. Ірини Ребрової та Володимира Склокіна // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – № 4 (15). – С. 246–272.
3. Вендлянд А. В. Українське мовчання / А. В. Вендлянд // Україна Модерна. – 2009. – №15. – С. 310 – 318.
4. Гон М. Інструменталізація пам'яті: Інший як "виклик" (на прикладі м. Рівне) /М. Гон, Н. Івчик // IDEOLOGY AND POLITICS JOURNAL. – 2020. – №2. – С. 230–251.
5. Ґанцер К. Незвичайні пригоди пана Бартова в країні... / К. Ґанцер // Україна Модерна. – 2009. – №15. – С. 290 – 295.
6. Ґерасімов І. В. Judenrein пам'ять та її невідповідності / І. Ґерасімов // Україна Модерна. – 2009. – №15. – С. 319 – 325.
7. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. / Петро Долганов. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – №1. – С. 9–49.
8. Нора П. Проблематика мест памяти/ П. Нора // Францияпамять / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во СПбУ, 1999. – С. 17–50.
9. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів/ А. Подольський // Голокост і сучасність. – 2009 – № 1(5). – С. 47 – 59.
10. Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 / Роман Романцов // Проблеми історії Голокосту: український вимір.– 2018.– Вип. 10.– С. 12-41.
11. Серода В. Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентов Украины и России // Социология: теория, методы, маркетинг. - Киев. 2006. - №3. - С. 191-212.

12. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс. // Неприкосновенный запас. – 2005. – С. 8–27.
13. Шкандрій М. У пошуках минулого/ М. Шкандрій // Україна Модерна. – 2009. – №15. – С. 296 – 309.
14. Baranova O. Conceptualizations of the Holocaust in Soviet and Post-Soviet Ukraine and Belarus: Public Debates and Historiography /Olga Baranova // East European Politics and Societies. - 2020. - Is. no. 1. - P. 241-260.
15. Gitelman Z. History, memory and politics : the Holocaust in the Soviet Union / Zvi Gitelman // Holocaust and Genocide Studies. - 1990. - Is. no. 1. - P. 23–37.
16. Himka J.-P. Debates in Ukraine over nationalist involvement in the Holocaust, 2004–2008/ J.-P. Himka // Nationalities Papers. – V. 39. – № 3, May 2011. – P. 353 – 370
17. Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine/ J.-P. Himka // Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe / J.-P. Himka, J. Michlic (ed.). – University of Nebraska Press, 2013. – P. 626 – 661.
18. Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J.-P. Himka // Spaces of Identity. – V. 5. – № 1. – April 2005. – P. 9 – 24.
19. Hirsch 2008 – Hirsch M. The Generation of Postmemory // Poetics Today. Vol. 29. No. 1. Spring, 2008. P. 103–128.
20. Liebich A. Bandera: memorialization and commemoration / A. Liebich, O. Myshlovska. // Nationalities Papers. – 2014. – №42. – С. 750–770.
21. Marcuse H. Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre / Harold Marcuse. // The American Historical Review. – 2010. – №115. – С. 53–89.
22. Rossoliński-Liebe G. Holocaust Amnesia: The Ukrainian Diaspora and the Genocide of the Jews / Grzegorz Rossoliński-Liebe // Holocaust and Memory in Europe / Schlemmer T., Steinweis A. E.. – Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016. – P. 107–144.

Електронні ресурси:

1. Гон М. Колективна амнезія: механізми маргіналізації пам'яті про "чужих" в Україні / М. Гон // *Intermarum: історія, політика, культура*. - 2016. - Вип. 3. - С. 76-87. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2016_3_9, (дата звернення: 29.03.2022).
2. Гон М. М. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв голокосту: особливості реалізації / М. М. Гон, Н. С. Івчик // *Intermarum: історія, політика, культура*. - 2014. - № 1. - С. 18-30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2014_1_4, (дата звернення: 29.03.2022).
3. Гриневич В. Війна за війну/ Владислав Гриневич // *Критика*. - 2012. - Вип. 6. - – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu> (дата звернення: 30.03.2022).
4. Грицак Я. Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті/ Ярослав Грицак // *Критика*. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <https://krytyka.com/ua/articles/holokost-i-holodomor-vyklyky-kolektyvnyi-pamyati>, (дата звернення: 23.02.2022).
5. Грицак Я. Голокост попросту. Рецензія на книжку: Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007 // *Часопис «І»*. – 2009. – № 58. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrycak.htm>, (дата звернення: 23.02.2022).
6. Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті <https://zaxid.net/news/> // Ярослав Грицак // *Zaxid.net*. – 212. – Режим доступу: https://zaxid.net/novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati_n1117515, (дата звернення: 30.03.2022).
7. Їльге В. Змагання жертв / Вільфред Їльге // *Критика*. - 2006. - Вип. 5. - С. 14-17– Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/zmahannya-zhertv> (дата звернення: 30.03.2022).

8. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 118. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8, (дата звернення: 23.02.2022).
9. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) / А. Киридон // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 15. – С. 244-250. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_24, (дата звернення: 23.02.2022).
10. Киридон А. Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення / А. Киридон // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: : Історія, міжнародні відносини. - 2014. - Вип. 14. - С. 265-273. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_27, (дата звернення: 23.02.2022).
11. Ковба Ж. Голокост очима французького священика/ Жанна Ковба // Історична Правда. – 2011. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/9/54245/>, (дата звернення: 30.03.2022).
12. Нора П. Всемирное торжество памяти /П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2. – Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html>, (дата звернення: 30.01.2022).
13. Судин Д. Національні міфи в сучасній Україні // Україна Модерна. – 2014. – 12 грудня. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>, (дата звернення: 10.02.2022)
14. Трагедія Бабиного Яру – це частина української історичної пам'яті // Історична Правда. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

- <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/09/4/158071/>, (дата звернення: 10.04.2022).
- 15.
16. Українські євреї звернулися до громадянського суспільства // Історична Правда. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/12/24/158732/>, (дата звернення: 10.04.2022).
17. Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяття (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) (закінчення) / І. Я. Щупак // Український історичний журнал. - 2016. - № 5. - С. 176-201 - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_5_9, (дата звернення: 29.03.2022).
18. Rudling P. A. The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths / Per A. Rudling. // Carl Beck Papers The in Russian & East European Studies. – 2011. – №2107. – С. 2–72. – Режим доступу: <http://carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/164/160>, (дата звернення: 23.02.2022).
19. Young J. Memory and Counter-Memory. The End of Monument in Germany / James E. Young // Harvard Design Magazine. —1999. — Режим доступу: <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/memory-and-counter-memory>, (дата звернення: 23.02.2022).

Додатки

Додаток 1.

Пам'ятний знак на місці єврейського кладовища та жертвам Голокосту (нині стадіон), м. Скалат, 2002р.

Джерело: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Suchostav/Skalat/NewMemorial.html>.
(дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 2.

Стіна пам'яті на місці братської могили, м. Єлиховичі, 2017 р.

Джерело: <https://vanishedworld.blog/2017/07/19/east-of-lviv-through-galicia/> (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 3.

Лapidарій на місці братської могили в м. Рудки. 1996р.

Джерело: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Rudki/html/Rudki-Memorial.html>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 4.

Стіна пам'яті в м. Добромір. 2016 р.

Джерело

<https://www.facebook.com/photo?fbid=974082892718052&set=a.974112906048384>.
(дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 5.

Лapidарій на місці братської могили на єврейському кладовищі. 2015р.

Джерело: <https://netzwerk-erinnerung.de/en/places/rava-ruska/>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 6.

Пам'ятник Голокосту у м. Солотвин. 2013р.

Джерело:

<https://vanishedworld.blog/2013/05/06/from-kolomiya-to-ivano-frankivsk/>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 7.

Пам'ятник Голокосту на місці єврейського кладовища

Джерело: <https://ukrainianjewishencounter.org/en/nash-holos-zolochiv-2/>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 8.

Скульптура на кладовищі в м. Старий Самбір

Джерело: <https://jewishheritageguide.net/en/guide/memorial>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 9

Меморіал на місці розстрілів в Бронницькому лісі, м. Дрогобич, 2021 р.

Джерело: <http://maydan.drohobych.net/?p=107305>(дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 10

Пам'ятний камінь в м. Косів, 2012р.

Джерело: <https://kosivart.if.ua/2012/10/10/3590/> (дата звернення: 15.06.2022)

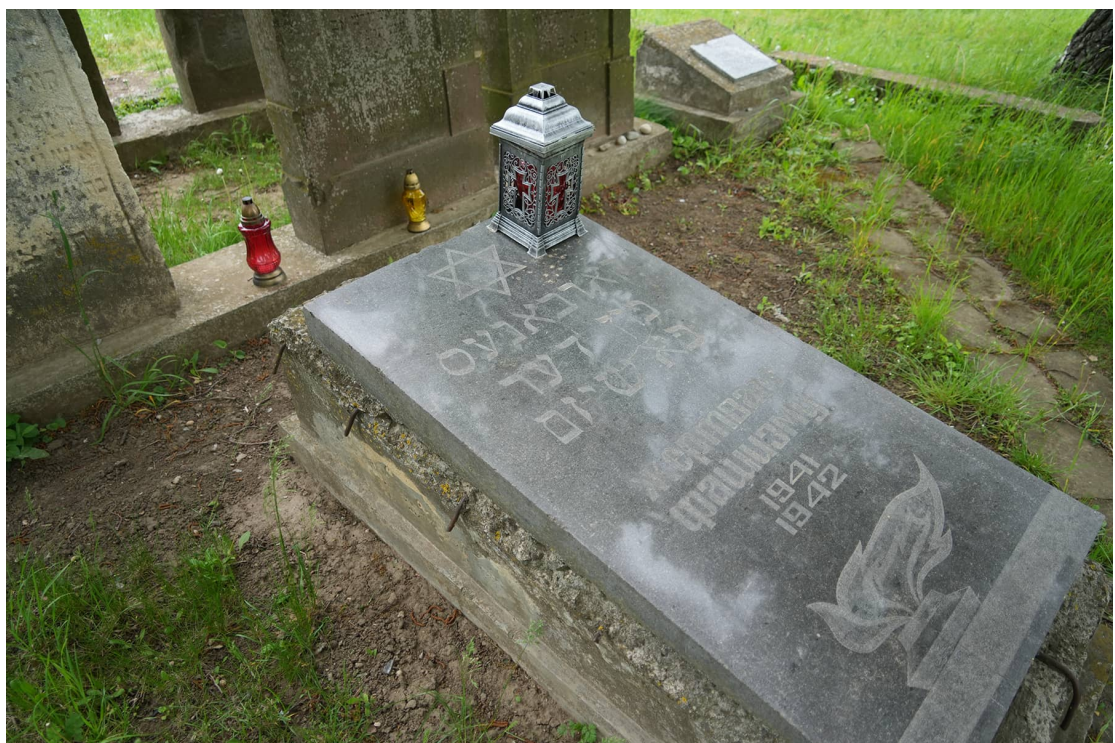
Додаток 11.

Пам'ятник Голокосту в с. Маріямпіль

Джерело: <https://www.esjf-surveys.org/survey/mariampil-jewish-cemetery//>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 12.

Пам'ятник Голокосту в м. Березани, 2022

Джерело: <https://www.facebook.com/milwaukeeindependent/> (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 13.

Пам'ятний знак на місці Янівського концтабору 1999 р.

Джерело:

<https://holocaust.projects.history.ucsb.edu/NinasStory/letter02.htm#1945-88>. (дата звернення: 15.06.2022)

Додаток 14

Пам'ятний знак на місці братської могили, Шепарівський ліс, Івано-Франківська область. 2021 р.

Джерело: https://heritage.toolforge.org/api/api.php?action=search&format=html&srcountry=ua&srlang=uk&srid=26-232-0260&props=image%7Cname%7Caddress%7Cmunicipality%7Clat%7Clon%7Cid%7Ccountry%7Csource%7Cmonument_article%7Cregistrant_url. (дата звернення: 15.06.2022).

Пам'ятний знак на місці масових розстрілів на колищньому єврейському кладовищі, м. Борщів, 2016 р.

Джерело: <http://myshtetl.org/ternoplskaja/borschev.html>. (дата звернення: 15.06.2022)

Пам'ятний знак Голоксту в Чорному лісі, м. Чортків, 2005 р.

Джерело:

https://www.czortkow.org.il/en/site_pages/monument-in-the-black-forest-in-memory-to-those-who-perished-in-the-holocaust-in-czortkow-2005/. (дата звернення: 15.06.2022)

Пам'ятний знак на місці розстрілів на єврейському кладовищі в м. Сколе, 2020 р.

Джерело:

<https://vanishedworld.blog/2020/02/27/towards-the-carpathian-mountains/>. (дата звернення: 15.06.2022)

Меморіал жертвам Голокосту в м. Великі Мости, 2020 р.

Джерело:

<https://krystynopol.info/memorial-zhertvam-golokostu-u-velykyh-mostah//>. (дата звернення: 15.06.2022)